

MONIKA SOBCZAK

CENTRALNE MUZEUM JEŃCÓW WOJENNYCH W ŁAMBINOWICACH – OPOLU

ORCID: 0000-0003-4481-026X

monika_sobczak@onet.pl

Zbiór pamiątek por. Bolesława Niewiarowskiego jako źródło do poznania jego losów (w latach 1939-1945)

Przedmiot artykułu stanowi analiza pamiątek muzealnych znajdujących się w zbiorach Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych, dotyczących losów porucznika Wojska Polskiego – Bolesława Niewiarowskiego głównie w czasie II wojny światowej. W artykule opracowane zostały przede wszystkim pamiątki związane z jego udziałem w kampanii wrześniowej, a także jego wieloletnim pobytem w niemieckiej niewoli. (tj. korespondencja jeniecka z lat 1940–1945). Na podstawie muzealiów, a także innych dostępnych materiałów udało się odtworzyć losy B. Niewiarowskiego i jego narzeczonej, głównie w czasie wojny, ale także częściowo przed nią i po jej zakończeniu. Uzupełnieniem są fotografie i dokumenty ze zbiorów prywatnych córki porucznika Małgorzaty Niewiarowskiej, włączone do treści opracowania za jej zgodą. Warto zaznaczyć, że analizowany zbiór i przedstawione na jego podstawie ludzkie losy nie są przypadkiem jednostkowym. Życie w odizolowanych od świata obozach jenieckich, wieloletnia rozłąka z najbliższymi, a następnie trudne wybory w obliczu zmienionej sytuacji politycznej w Polsce były udziałem wielu tysięcy polskich żołnierzy – jeńców wojennych.

Słowa kluczowe

II wojna światowa, kampania wrześniowa, polscy jeńcy wojenni, pamiątki, niewola niemiecka

Wstęp

Pamięć, upamiętnienie, pamiętanie – wszystkie te pojęcia pochodzą z jednego źródłosłowu, a można je scharakteryzować krótko jako troskę o to, co wydarzyło się w przeszłości. Dotyczy to zarówno naszej pamięci indywidualnej, ale i zbiorowej – społecznej¹. Troska o zachowanie nie tylko faktograficznych informacji

¹ M. Borzyszkowska-Szewczyk, *Kilka refleksji o dynamice i porządku dyskursu pamięcioznawczego*, „Studia Kulturoznawcze. Pamięć kulturowa, kultury pamięci”, 2017, nr 14–16, s. 19–21. Zob. także *Pamięć zbiorowa i kul-*

o tym, co się wydarzyło w przeszłości, ale towarzyszące im przekazy emocjonalne kształtuje współczesne społeczeństwa. Profesjonalną opiekę nad materialnymi pozostałościami przeszłości, będącymi nośnikami pamięci rozciągają powołane do tego celu instytucje. Misją różnego typu instytucji muzealnych, archiwalnych, czy izb pamięci jest troska o utrwalanie pamięci, zwłaszcza tej zmateriałizowanej w zachowanych obiektach, które wraz z rodzinnymi opowieściami oraz badaniami naukowymi tworzą ich kontekst. Jedną z nich jest Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, które prowadzi akcję zbiórki pamiątek jenieckich². Nowe nabytki zasilają zbiory muzealne, a znaczna część z nich po zewidencjonowaniu stanowi podstawę działalności edukacyjnej i popularyzatorskiej, jest prezentowana na wystawach stałych bądź czasowych, a także opracowywana naukowo.

Jenieckie listy, karty pocztowe, fotografie, przedmioty codziennego użytku tworzące zbiory pamiątek to zindywidualizowane, a jednocześnie pod wieloma względami podobne do siebie historie, stanowiące materialną pozostałość tragicznej historii II wojny światowej, a zwłaszcza losu przetrzymywanych w niewoli żołnierzy pokonanych armii³. Jednym z wielu tysięcy jeńców wojennych przetrzymywanych wówczas w niewoli Wehrmachtu był porucznik Wojska Polskiego Bolesław Niewiarowski. Przedmioty i dokumenty związane z jego życiem, głównie udziałem w walkach, a następnie pobytem w niemieckiej niewoli zostały przekazane do muzeum, w ramach wspomnianej wyżej zbiórki pamiątek jenieckich przez córkę – Małgorzatę Niewiarowską, której serdecznie dziękuję za okazaną życzliwość. Celem niniejszego tekstu jest zrekonstruowanie losów por. B. Niewiarowskiego (szczególnie w latach 1939–1945) przede wszystkim na podstawie pamiątek znajdujących się w zbiorach Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych, relacji ustnej jego córki oraz innych dostępnych materiałów archiwalnych.

Charakterystyka zbioru

Na zbiór pamiątek Bolesława Niewiarowskiego składa się sto dwanaście obiektów. Uwagę może przyciągnąć pamiątkowy sygnet z symbolem 35. Pułku Piechoty (dalej: pp) z Brześcia⁴, notatnik zawierający jego zapiski z września 1939 r.,⁵ czy

turowa. *Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2009.

² Zbiórka pamiątek prowadzona jest od 2016 r., pod hasłem: „Ocalone pamiątki, zachowana pamięć”. Zob. <https://www.cmjw.pl/aktualnosci/zbiorka-iocalone-pamiatki-zachowana-pamiec>, 631.html [dostęp: 8 III 2022].

³ V. Rezler-Wasielewska, *Muzeum w miejscu pamięci*, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2017, s. 33–39; *Gepprüft. Ocenzurowano. Filatelistyka z lat 1939–1945 w zbiorach Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu/Gepprüft. Censored. The philately of the years 1939–1945 in the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War in Łambinowice-Opole*, oprac. A. Klak, K. Krupa, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2013, s. 4 i n.; *Niewola i nadzieja. Korespondencja wojenna Andrzeja i Krystyny Mystkowskich*, oprac. A. Matuchniak-Mystkowska, J. Mystkowski, P. Stanek, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2018, s. 34–44.

⁴ Centralne Muzeum Jeńców Wojennych (dalej: CMJW), *Muzealia*, nr inw. II-1-507.

⁵ *Ibidem*, nr inw. II-1-506.

też lista poległych żołnierzy 67. pp⁶ i batalionu Obrony Narodowej (dalej: ON) „Brodnica”⁷. Ponadto w zbiorze znajduje się także 13 fotografii obozowych, jeniecka mapa okolic Gross-Born⁸ (Borne Sulinowo), cztery fragmenty maszynopisu sztuki obozowej „Dziad Wileński”⁹, trzynaście fotografii dokumentujące życie w obozach jenieckich m.in. mszę rezurekcyjną i teatr obozowy¹⁰, fotografię Bolesława Niewiarowskiego w ramce¹¹ oraz zdjęcie Heleny Lewińskiej w *pas-partout*¹².

Uzupełnieniem kolekcji są dokumenty B. Niewiarowskiego niezwiązane z udziałem w kampanii wrześniowej i niewolą (potwierdzenie wpłaty na książeczkę oszczędnościową z 1939 r.¹³, jego pismo do prokuratury w Warszawie z 1939 r.¹⁴, karta z kalendarza w języku niemieckim z 1940 r.¹⁵, karnecik z dedykacją¹⁶, legitymacja członkowska Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej z 1975 r.¹⁷, dwie koperty z pieczęcią Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża (dalej: MKCK))¹⁸.

Największą część zbioru stanowi korespondencja jeniecka, która zostanie poddana analizie w dalszej części tekstu. Warto zasygnalizować, że składa się na nią dziewiętnaście kart pocztowych i sześćdziesiąt trzy listy, wśród których możemy wyróżnić trzy grupy:

- przekazy wysyłane do B. Niewiarowskiego przez Helenę Lewińską¹⁹ (56 obiektów),
- przekazy adresowane do B. Niewiarowskiego przez rodzinę i znajomych (25 obiektów),
- listy adresowane przez znajomych do innych osób, których powiązań z B. Niewiarowskim nie udało się ustalić (dwa obiekty).

⁶ 67. Pułk Piechoty (dalej: pp) swą nazwę otrzymał 9 lutego 1920 r. Wcześniej stanowił 9. Pułk Strzelców Wielkopolskich, a jego tradycje sięgają Powstania Wielkopolskiego. Jednostka, już jako 67. pp, brała udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Święto Pułkowe obchodziła 20 maja – na pamiątkę zwycięskich walk z Armią Czerwoną. Zob. J. Wultański, *67 Pułk Piechoty*, Egross, Warszawa 1992, s. 17-24; A. Żabierek, *Brodnicka kuźnia patriotów. Zarys działalności 67 Pułku Piechoty*, „Rocznik Dobrzyński” 2019, t. 12, s. 110; *Księga chwały Piechoty Polskiej*, Wyd. Departamentu Piechoty M. S. Wojsk., Warszawa 1937-1939, s. 85.

⁷ CMJW, Muzealia, nr inw. II-5-270. Brodnicki Batalion Obrony Narodowej (batalion ON „Brodnica”) – pododdział piechoty Wojska Polskiego (dalej: WP) sformowany wiosną 1939 r., w Brodnicy, w składzie Chełmińskiej Brygady ON. Jego jednostką administracyjną i mobilizującą był 67. pp w Brodnicy. Zob. K. Pindel, *Obrona Narodowa 1937-1939*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1979, s. 14.

⁸ CMJW, Muzealia, nr inw. I-8-1.

⁹ *Ibidem*, nr inw. II-5-265 do II-5-268.

¹⁰ *Ibidem*, nr inw. od I-7-2816 do I-7-2828.

¹¹ *Ibidem*, nr inw. P-419.

¹² *Ibidem*, nr inw. P-420.

¹³ *Ibidem*, nr inw. II-5-263.

¹⁴ *Ibidem*, nr inw. II-5-264.

¹⁵ *Ibidem*, nr inw. P-417.

¹⁶ *Ibidem*, nr inw. II-5-269.

¹⁷ *Ibidem*, nr inw. P-418.

¹⁸ *Ibidem*, nr inw. I-5-5359 i I-5-5360.

¹⁹ W późniejszej korespondencji figuruje również jako Helena Niewiarowska.

Jak wynika z powyższego zestawienia trzon zbioru, stanowią kartki i listy od narzeczonej B. Niewiarowskiego – Heleny Lewińskiej. Niestety nie dysponujemy odpowiedziami mężczyzny. Listy przez niego wysyłane, według przekazu córki, miały zaginąć jeszcze w czasie wojny.

Dzieciństwo i życie Bolesława Niewiarowskiego przed wybuchem II wojny światowej

Bolesław Niewiarowski urodził się w 1909 r.²⁰ we wsi Tatarówka w obwodzie Czernichowskim, w rejonie Nieżyńskim, (teren dzisiejszej Ukrainy, wówczas Cesarstwo Rosyjskie)²¹. Uczęszczał do Gimnazjum Państwowego Sodalicii Mariańskiej w Nieświeżu, gdzie zdał egzamin maturalny²². Młody B. Niewiarowski został wspomniany w wydanej po raz pierwszy w latach 50. autobiograficznej powieści swojej wychowawczyni i nauczycielki języka polskiego – Elżbiety Jackiewiczowej²³. W pedagogicznej powieści prezentującej jej losy na tle społeczno-politycznych problemów II Rzeczypospolitej, zmienione zostały nazwy miejscowości (np. Nieśwież stał się Świeżewem) oraz dane personalne autorki i uczniów. Dzięki p. Małgorzacie Niewiarowskiej udało się ustalić, że jej ojciec na kartach książki występuje jako „Bolek Niepokojski”, zaangażowany w życie klasy i szkoły, lubiący śpiew i występy artystyczne²⁴.

Ustalenie szkoły wyższej bądź kursu, który musiał ukończyć B. Niewiarowski, by otrzymać stopień oficerski²⁵ nastręcza obecnie trudności, ponieważ nie

²⁰ Na jednej z list transportowych umieszczone zostały wyłącznie imię i nazwisko jeńca, obóz: Oflag II E/ Neubrandenburg, numer jeniecki 1499 oraz w kategorii uwagi: Lager K, która odnosi się do wymienionego wyżej obozu, gdyż Oflag II E jest również zapisywany jako Oflag II E/K. Zob. CMJW, Wehrmachtsauskunftsstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (dalej: WAsT), sygn. 5128. Na stronie internetowej straty.pl podana jest informacja, że por. B. Niewiarowski urodził się 20 VII 1912 r. Jest to jednak informacja błędna, gdyż jego córka informowała, że właściwą datą jest 20 VII 1909 r., a w dokumentach wojskowych, z nieznanym jej przyczyn, podana zostały niepoprawne dane. Zob. <http://straty.pl/pl/szukaj-w-bazie> [dostęp: 20 VIII 2020]. Taka sama data urodzenia widnieje także teczce personalnej B. Niewiarowskiego. Zob. Wojskowe Biuro Historyczne, Centralne Archiwum Wojskowe, Kolekcja akt żołnierzy zarejestrowanych w Rejonowych Komendach Uzupełnień, sygn. II.56.5294, por. Bolesław Niewiarowski.

²¹ *Nezhin*, <http://jewua.org/nezhin/> [dostęp: 20 VIII 2020].

²² Informacja od p. M. Niewiarowskiej.

²³ Elżbieta Jackiewiczowa (1902–1976), pedagog, pisarka, autorka wielu książek dla młodzieży. Po ukończeniu studiów na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w dziedzinie filologii słowiańskiej, rozpoczęła pracę jako nauczycielka języka polskiego. Szkoła, do której uczęszczał B. Niewiarowski, była pierwszą w której uczyła, a jego klasa pierwszą, w której objęła wychowawstwo. Zob. E. Jackiewiczowa, *Wczorajsza młodość*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1988, s. 36.

²⁴ *Ibidem*, s. 38–40.

²⁵ B. Niewiarowski w przededniu wybuchu II wojny światowej był oficerem zawodowym w stopniu porucznika. Zob. R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik oficerski 1939: stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków, Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, Księgarnia Akademicka, Kraków 2015, s. 20. System kształcenia kandydata na oficera zawodowego w II RP opierał się na szkole oficerskiej, nauka w niej trwała trzy lata. Rok trwało szkolenie w szkołach podchorążych piechoty, kolejne dwa w szkole rodzaju broni i służb. Zob. L. Wyszczelski, *Wojsko II Rzeczypospolitej. Armia ułanów, szarej piechoty i serca w plecaku. Od odzyskania niepodległości do tragicznego września*, Bellona, Warszawa 2014, s. 234–235.

Ilustracja 1. (awers). B. Niewiarowski (siedzi, pierwszy od lewej) po maturze w 1928 r. z kolegami i wychowawczynią Elżbietą Jackiewiczową

Źródło: Zbiory prywatne Małgorzaty Niewiarowskiej

dysponujemy dokumentami z tego okresu (nie ma ich zarówno wśród przekazanych muzeum obiektów, jak i w prywatnym archiwum p. M. Niewiarowskiej). Pewnym jest natomiast, że od października 1934 r. do marca 1937 r. por. B. Niewiarowski służył w 35. pp, stacjonującym w Brześciu nad Bugiem, czego dowodem jest pamiątkowy sygnet znajdujący się w zbiorze (niewykluczone, że wówczas odbył szkolenie oficerskie)²⁶.

W 1935 r. w Brześciu, jak głosi rodzinny przekaz, podczas spaceru poznał Helenę Lewińską, która wkrótce została jego narzeczoną. Wybranka, która urodziła się w Janowie Podlaskim 10 lutego 1919 r., w momencie zawarcia znajomości była uczennicą Gimnazjum Polskiej Macierzy Szkolnej, naukę zakończyła trzy lata później w 1938 r. zdaniem egzaminu maturalnego²⁷.

²⁶ Pamiątkowy sygnet Bolesława Niewiarowskiego z symbolem 35. pp z dedykacją: „P. por. Bolesławowi Niewiarowskiemu. korp. Ofic. 35 p.p. od IX 1934 – 1 XII 1937.” Zob. CMJW, Muzealia, nr inw. II-1-507.

²⁷ Informacja od p. M. Niewiarowskiej.

Ilustracja 2. (rewers). Dedykacja dla wychowawczyni Elżbiety Jackiewiczowej od uczniów: M. Wojtys W. Kulikowski, B. Niewiarowski. Na pamiątkę czcigodnej Pani wychowawczyni, Nieśwież dn. 12 VI 28 r.

Źródło: Zbiory prywatne Małgorzaty Niewiarowskiej

Ilustracja 3. Pamiątkowy sygnet B. Niewiarowskiego z wygrawerowanym napisem: Niewiarowskiemu Bolesławowi korp. Ofic. 35 p.p. X 1934 – 1 XII 1937

Źródło: CMJW, Muzealia, nr inw. II-1-508 (4)

Ilustracja 4. Fotografia por. Bolesława Niewiarowskiego wykonana przed 1939 r.

Źródło: CMJW, Muzealia, nr inw. P-419

Pod koniec 1937 r. B. Niewiarowski zakończył służbę w Brześciu i został przeniesiony do Brodnicy, gdzie zasilił szeregi 67. pp²⁸. Narzeczoną pozostawiała w tym czasie w Brześciu. Ślub pary miał odbyć się we wrześniu 1939 r. Wybuch wojny pokrzyżował jednak plany narzeczonych i rozłączył ich na ponad sześć lat. Młoda Helena musiała podjąć pracę zarobkową i radzić sobie w niełatwych realiach Brześcia – znajdującego się kolejno pod sowiecką i niemiecką okupacją.

W zbiorze znajduje się korespondencja narzeczonej do narzeczonego, nieopatrzona żadną datą, ani stemplem pocztowym. Jednak z jej treści wnioskować można, że wysłana została w sierpniu 1939 r. do Brodnicy, gdzie Bolesław Niewiarowski (będący żołnierzem zawodowym) powrócił z urlopu spędzonego z nią w Brześciu – dlatego korespondencja ta, zgodnie z porządkiem chronologicznym, zostanie przedstawiona jako pierwsza.

Na kilku kartach papieru, na których odczytać można listy, oznaczona jest pieczęć: *Oflagu II A Geprüft*, ale treść listów wskazuje na czas przed wojną i niewolą – sierpień 1939 r. Można zatem wnioskować, że B. Niewiarowski miał listy przy sobie

²⁸ Por. Bolesław Niewiarowski był (według stanu na 23 marca 1939 r.) dowódcą plutonu Kursu Podchorążych Rezerwy 4. Dywizji Piechoty WP. Zob. R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik oficerski...*, s. 20.

w momencie przejścia do niewoli. Zostały one sprawdzone – ocenzone przez administrację obozu i przetrwały. Przyjrzyjmy się ich treści. W pierwszym liście H. Lewińska, nieświadoma zagrożenia wojną, wyraża nadzieję na rychły ślub, pisząc: „Pójdź do księdza i dowiedz się, jak trzeba załatwić sprawę zapowiedzi. Myślę, że ślub to weźmiemy we dwoje, z dwoma świadkami w Toruniu. Tak będzie najlepiej i najwygodniej dla Ciebie. Zresztą to jeszcze omówimy. Mama moja zajedzie do Ciebie [...]. W tej chwili otrzymałam twój expres. Jutro jadę do domu, co dalej to zobaczymy. Ślub będzie z pewnością w tych dniach. Bardzo tego pragnę. Jestem nieprzytomna z rozpaczy. Całuję bardzo, bardzo mocno – Helunia”²⁹.

Drugi list jest pełny niepokoju o los narzeczonego, wyczuwalny jest w nim również wzrost napięcia powodowany zagrożeniem wojennym: „Drogi mój Syneczku! Okropnie byłam niespokojna, co się z Tobą dzieje, przeszło tydzień nie było ani słowa. Już szłam na pocztę z tym, że zatelegrafuję z opłaconą odpowiedzią. Tu wszyscy są bardzo zdenerwowani, bo przez radio bardzo dużo mówią o wojnie, nie wszyscy [...]. Ja jednak myślę, że wojny nie będzie, takie mam wewnętrzne przekonanie, jestem zupełnie spokojna, tak jak przed sprawą Zaolzia”³⁰.

W kolejnej wiadomości, H. Lewińska pisała: „Kochany Synuś! Ślub nasz odbyć się musi za wszelką cenę, za wszelką [...]. Mów swoim władzom co chcesz [...] wzywaj telegraficznie, może do Brodnicy. Do Brodnicy przyjadę z pewnością. [...] Synuś zrób wszystko żeby tylko odbył się ślub. Bardzo mocno i serdecznie całuję. Nie mogę pisać, bo nie widzę – Helunia”³¹. Jak wynika z przytoczonej korespondencji Helena Lewińska nie wierzyła w wybuch wojny i do końca miała nadzieję, że konflikt zbrojny nie pokrzyżuje planów życiowych. Niestety stało się inaczej.

Udział por. Bolesława Niewiarowskiego w kampanii wrześniowej

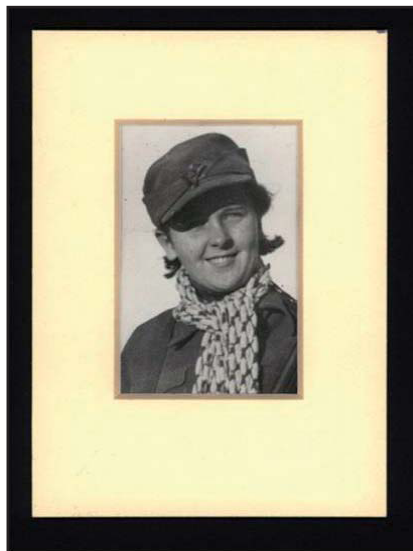
III Rzesza zaatakowała Polskę 1 września 1939 r., rozpoczynając tym samym II wojnę światową. Przedstawiciele polskich formacji mundurowych w pierwszych jej dniach, opuszczeni przez sprzymierzeńców sami stawiali czoła wojskom Wehrmachtu, a od 17 września także Armii Czerwonej. W październiku 1939 r. w niewoli niemieckiej znalazło się ok. 420 tys. żołnierzy Wojska Polskiego, w tym ok. 18 tys. oficerów oraz 3–4 tys. podchorążych³². Wśród nich byli, nie tylko, jak por.

²⁹ CMJW, Muzealia, nr inw. I-5-5415 (rewers).

³⁰ Aneksja części Śląska Cieszyńskiego tzw. Zaolzia przez Polskę miała miejsce w październiku 1938 r. Strońska Polska wykorzystała słabość Czechosłowacji, spowodowaną przyzwoleniem państw zachodnich na włączenie części Sudetów, zamieszkałą przez tzw. Niemców sudeckich do III Rzeszy (układ monachijski). Zob. J. Krasuski, *Między wojnami, Polityk zagraniczna II Rzeczypospolitej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1985, s. 177.

³¹ CMJW, Muzealia, nr inw. I-5-5415.

³² W. Biegański, *Polscy jeńcy wojenni w Niemczech. Przyczynek do badań nad ilością jeńców*, „Najnowsze Dzieje Polski” 1963, t. 7, s. 62; P. Stanek, *Wrześniowy epilog. Żołnierze Wojska Polskiego w obozach Lamsdorf*, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2017, s. 7; P. Jagiela, *Podchorążowie wojska polskiego w niewoli niemieckiej 1939-1945*, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2018, s. 46. W niewoli sowieckiej natomiast znalazło się około 240 tys. przedstawicieli różnych służb mundurowych. Zob. T. A. Kisielewski, *Katyn. Zbrodnia i kłamstwo*, Wyd. Rebis, Warszawa 2017, s. 4; E. Pawłowski, *Polscy jeńcy wojenni w świetle międzynarodowego*

Ilustracja 5. Helena Lewińska w latach II wojny światowej.

Źródło: CMJW Muzealia nr inw. P-420

Bolesław Niewiarowski, zawodowi żołnierze, ale także rezerwiści powołani do wojska na mocy powszechnej mobilizacji z sierpnia 1939 r.³³

W początkach kampanii wrześniowej B. Niewiarowski (według stanu na 1 września) był adiutantem mjr. Jakuba Wojnarowskiego³⁴, dowódcy IV batalionu 67. pp. Jednak po kolejnych zmianach organizacyjnych objął stanowisko adiutanta płk. Jana Szewczyka³⁵ z 14. pp, o czym informował w swoim notatniku. W wyniku

prawa wojennego, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” (dalej: „LRM”) 1993, t. 15, s. 65–79.

³³ Obwieszczenie o powszechnej mobilizacji z 31 sierpnia 1939 r., [w:] [https://pl.wikisource.org/wiki/Obwieszczenie_mobilizacji_\(1939\)](https://pl.wikisource.org/wiki/Obwieszczenie_mobilizacji_(1939)) [dostęp: 19 IV, 2020].

³⁴ Jakub Wojnarowski (1894–1943), właśc. Jakiw Helczewskij, ukraiński wojskowy, mjr kontraktowy WP. W latach 1919–1921 walczył u boku Symona Petlury w ramach armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. W latach 1925–1939 współpracował z polskim wywiadem wojskowym. W 1930 r. rozpoczął kontraktową służbę w WP w stopniu kapitana jako Jakub Wojnarowski. W marcu 1939 r. został dowódcą 3. kompanii I batalionu w 67. pp w Brodnicy. Od 1 do 10 września 1939 r. dowodził IV batalionem tegoż pułku, następnie od 11 września batalionem ON „Brodnica”. Fakt ten zanotowany przez B. Niewiarowskiego w notatniku. 18 września dostał się do niewoli niemieckiej, z której został zwolniony w 1940 r. Brał udział w działaniach Ukraińskiej Powstańczej Armii. Zginął w czasie ataku na oddziały Armii Krajowej w rejonie Hrubieszowa. Zob. *Яків Гальчевський*. [w:] <https://web.archive.org/web/20100530092159/http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/e6948ac9d9513f74>; [dostęp: 15 V 2020]; R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik oficerski...*, s. 627 i 953; J. Wultański, *67 Pułk Piechoty...*, s. 32–33. Zob. także M. Chwiałkowski, *Żołnierze garnizonu brodnickiego w wojnie obronnej 1939 r.*, Wyd. Multi, Brodnica 2009.

³⁵ Jan Szewczyk (1896 –?), płk piechoty WP. We wrześniu 1939 r. dowodził 208. pp. Zob. *Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych*, nr 11, 31 sierpnia 1935 r. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/56693/edition/72717> [dostęp: 5 V 2020].

jednej z licznych zmian organizacyjnych zachodzących w pierwszej połowie września w ramach 4. Dywizji Piechoty (dalej: DP) B. Niewiarowski dowodził również 1 plutonem I kompanii batalionu ON „Brodnica”³⁶. Fakt ten wyjaśnia posiadanie przez niego listy poległych żołnierzy tegoż oddziału.

Dowódcą 67 pp był ppłk Karol Kumuniecki³⁷, pułk ten wchodził w skład 4. DP³⁸, dowodzonej przez płk. dypl. Tadeusza Lubicz-Niezabitowskiego³⁹, wchodzącej w skład Grupy Operacyjnej (dalej: GO) „Wschód” gen. bryg. Mikołaja Bołtuć⁴⁰, działającej w ramach Armii „Pomorze” gen. dyw. Władysława Bortnowskiego⁴¹. Zadaniem tej grupy operacyjnej była obrona granicy z Prusami Wschodnimi wzdłuż rzeki Osy do Wisły pod Grudziądem⁴².

8 września 1939 r. GO „Wschód” podporządkowana została Armii „Poznań”, dowodzonej przez gen. dyw. Tadeusza Kutrzebę. Jak podaje J. Wultański, 67. pp wraz z batalionem ON „Brodnica” dowodzonym wówczas przez mjr. Adama Fleszara wziął udział w bitwie nad Bzurą w ramach swojej macierzystej jednostki, tj. 4. DP⁴³. Jest zatem bardzo prawdopodobne, iż por. Bolesław Niewiarowski brał udział w tej bitwie⁴⁴, choć nie wspominał o tym wprost w swoim notatniku.

³⁶ Batalion ON „Brodnica” – wraz z batalionami „Bydgoszcz”, „Koronowe”, „Świecie”, „Grudziądz”, „Jabłonowo” wchodził w skład Pomorskiej i Chełmińskiej Brygady Obrony Narodowej. Zob. A. Zawilski, *Bitwy polskiego września*, Znak Horyzont, Kraków 2009, s. 794 i 816; K. Ciechanowski, *Armia Pomorze 1939*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1982, s. 42.

³⁷ Karol Kumuniecki lub Komuniecki – (1894–1945), ppłk piechoty WP. W 1937 r. został dowódcą 67. pp w Brodnicy, na którego czele walczył w kampanii wrześniowej. W czasie bitwy nad Bzurą został ciężko ranny. Po kuracji w Szpitalu Ujazdowskim zamieszkał w Warszawie, w 1940 r. został aresztowany przez Gestapo i osadzony w więzieniu na Pawiaku, w 1941 r. wywieziony do KL Auschwitz-Birkenau. Tam włączył się w działalność założonej przez rtm. Witolda Pileckiego organizacji konspiracyjnej – Związek Organizacji Wojskowej. Za tę działalność wraz z grupą 52 więźniów został rozstrzelany 25 stycznia 1945 r. Zob. R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik oficerski...*, [rocznik oficerski nie ma tomów], s. 12; *Komuniecki Karol Adalbert*, [w:] *Wykaz Legionistów Polskich 1914–1918*, [w:] <http://web.archive.org/web/20171210232711/http://wykaz.muzeumpiłsudski.pl/wykazlegionistow/wykaz/legionista/28907-komuniecki-velkomaniecki-od-1935-kumuniecki> [dostęp: 16 V 2020].

³⁸ Zob. J. Wultański, *67 Pułk Piechoty...*, s. 194–195.

³⁹ Tadeusz Lubicz-Niezabitowski (1896–1952), płk dypl. piechoty WP. W czasie kampanii wrześniowej 1939 r. dwukrotnie, na krótko, obejmował dowództwo 4. DP. Zob. J. Wultański, *67 Pułk piechoty...*, s. 4; K. Ciechanowski, *Armia Pomorze...*, s. 6 i n.

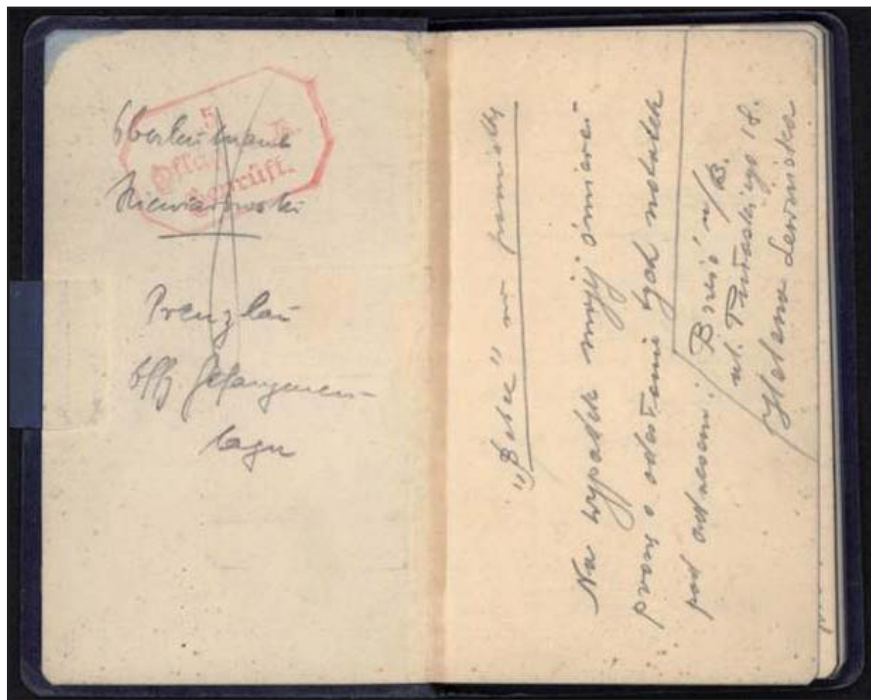
⁴⁰ Mikołaj Bołtuć (1893–1939), gen. bryg. WP. W sierpniu 1939 objął dowództwo Grupy Operacyjnej „Wschód” w składzie Armii „Pomorze” gen. Władysława Bortnowskiego. Zginął pod Łomiankami, gdy po klęsce nad Bzurą próbował przedrzeć się do Warszawy. Zob. *Ibidem*, s. 83.

⁴¹ Władysław Bortnowski (1891–1966), gen. dyw. WP. W 1939 r. dowódca Armii „Pomorze”. W dniu 9 września podporządkował się dowódcy Armii „Poznań” gen. dyw. Tadeuszowi Kutrzebie, aby następnie wziąć udział w bitwie nad Bzurą. Zob. P. Stawiecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Bellona, Warszawa 1994, s. 85.

⁴² Grupę Operacyjną „Wschód” tworzyły: 4. DP, 16. DP i 208. pp, a także po 11 września – od momentu powstania batalionu ON „Brodnica” (od 12 września wszedł w skład 14. PP) i ON „Jabłonowo” (6 września włączony organizacyjnie do 67. pp, a od 10 września przemianowany na IV batalion 67. pp). Zob. J. Wultański, *67 Pułk Piechoty...*, s. 20–31; K. Ciechanowski, *Armia Pomorze...*, s. 96–97.

⁴³ Zob. J. Wultański, *67 Pułk Piechoty...*, s. 194–195.

⁴⁴ Zob. *Boje Polskie 1939–1945. Przewodnik encyklopedyczny*, red. K. Komorowski, Bellona, Warszawa 2009, s. 68; A. Zawilski, *Bitwy polskiego...*, s. 794; *Bitwa nad Bzurą*, [w:] <http://www.1939.pl/bitwy/niemcy/bitwa-nad-bzura/index.html> [dostęp: 19 VIII 2020]; *Batalion ON „Brodnica”*, [w:] <http://www.obronanarodowa1939.pl/bataliony-on/batalion-on-brodnica.html> [dostęp: 19 VIII 2020].

Ilustracja 6. Pierwsza strona notatnika Bolesława Niewiarowskiego z września 1939 r.

Źródło: CMJW, Muzealia, nr inw. II-1-507 (2)

Działania w kampanii wrześniowej podejmowane przez batalion ON „Brodni- ca”, B. Niewiarowski starał się opisywać w notatniku, który dziś stanowi unikatową pamiątkę⁴⁵. Zapiski prowadzone były od 28 sierpnia do około połowy września 1939 r. i znajdziemy w nich opis sytuacji i działań 67. Pp i batalionu ON „Brodni- ca”. Należy także podkreślić, że opisy kolejnych zdarzeń są coraz bardziej chaotyczne i znacznie mniej czytelne na kolejnych stronach notatnika, prawdopodobnie ma to związek z coraz trudniejszą sytuacją jednostki. W zapiskach brakuje również konsekwencji w datowaniu dlatego cezurą kończąca zapisy została podana jako przybliżona.

28 sierpnia [1939 r.] B. Niewiarowski zapisał: „Sformowany przy 67 P.P. Baon pod dowództwem majora Wojnarowskiego marnie wyposażony [...]. Oficerowie, którzy nie mieli, jak zabrać się do swoich obowiązków sprawiają dużo kłopotów. [...] W wojnę jeszcze nie wierzymy”⁴⁶.

Jak już wyżej wspomiano, B. Niewiarowski pełnił funkcję adiutanta do- wódcy 67. pp mjr. J. Wojnarowskiego – potwierdzenie znajdujemy również

⁴⁵ CMJW, Muzealia, nr inw. II-1-507 (1) – (24).

⁴⁶ *Ibidem*, nr inw. II-1-507 (3) – (4).

w dokumentach⁴⁷. Jak zapisał w notatniku: „Dowódca mój stary partyzant z walk ukraińskich spokojny i opanowany daje mi tylko jeno wskazówki, pozwala mi rozwinąć w pełni moją inicjatywę. Czuć, że jestem naprawdę jego zastępcą, czuję, że mi wierzy i ja też mam do niego zaufanie. Sam urodzony na Ukrainie czuje, że mamy dużo rzeczy wspólnych, które nas łączą”⁴⁸.

Autor dziennika opisał także sposób, w jaki dowiedział się o wybuchu II wojny światowej: „Dn. 1 IX w dniu imienin mojego ojca o godzinie 5.08 otrzymuję alarmujące wiadomości z P.O. [Placówka Obronna] o walce [...] wybuchu wojny. Chociaż sam słyszę odgłosy walki, nie wierzę w wojnę i nawet mam zamiar prosić ludzi na odcinkach do prac nad umocnieniem terenu. O g. 5.30 wyjście w kierunku Jabłonowa [...] Po chwili przeleciał nad nami samolot niemiecki na wysokości 20 metrów i poleciał w kierunku Prus Wschodnich. Zrozumiałem, że wojna rozpoczęła⁴⁹. Bolesław Niewiarowski dalej relacjonował: Dnia 3 IX patrolowaliśmy przedpole i ostrzeliwaliśmy niemieckie samoloty. Dwa ku naszej radości zostały strącone. Zachęceni tym żołnierze pojedynczo i bezładnie strzelali do lotników/lotnika marnując cenną amunicję. Nieprzyjemne to bardzo lotnictwo, człowiek jest jakiś bezradny wobec tych latających kolosów⁵⁰. [...] mijamy splądrowane i zniszczone miasteczka, wynędniali ludzie. Zabitych przez naloty samolotów”⁵¹.

Na kolejnych stronach Autor dał się poznać jako dowódca zatroskany o los swoich żołnierzy: „Wyczerpani długim marszem żołnierze z trudem wchodzili na most [...]. To wejście na most dużo kosztowało mnie nerwów. Zdawałem sobie sprawę, co będzie na moście, jeżeli nadleci lotnik. [...] Zgubiłem kompas i latarkę, ale nie myślałem o tym, myślałem o uzdrowieniu od zguby mojego batalionu [...]”⁵².

Porucznik opisał także zrujnowane od nalotów niemieckich miasto i tragedię ludności cywilnej: „W późnych godzinach nocnych osiągamy Kikół [miejscowość w województwie kujawsko-pomorskim – przyp. M.S.], miasteczko już raz ucierpiało od nalotu. Cała jedna ulica nosi ślady bomb. Zrujnowane domy [...]. Obok na ziemi czym litościwym ułożył na ziemi dwoje ślicznych dziecinów [sic!]. Chłopczyk lat 7 połamanymi nóżkami i rączkami oraz dziewczyną 9 lat z urwaną nóżką. Twarzyczki są całe. Biedne śliczne maleństwo leży... Mateczki nie widać, przysłoniły ją gruz. Ludność opowiada, że dziedziczka z furmanem schroniła się tu razem z dziećmi w czasie nalotu. Bomba uderzyła właśnie w ten dom. Oto jeden z obrazków straszliwej i bezlitosnej wojny”⁵³.

Następnie B. Niewiarowski informował w notatniku o zmianie stanowiska. Niestety nie podając daty dziennej: „W południe otrzymuję rozkaz telefoniczny dow. pułku, że mam natychmiast stawić się w dowództwie celem objęcia obowiązków

⁴⁷ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (dalej: IPMS), sygn. B.I.31/E, Relacja Jana Kuczyńskiego z kampanii wrześniowej, 1945 r., s. 72–79.

⁴⁸ CMJW, Muzealia, nr inw. II-1-507 (5).

⁴⁹ *Ibidem*, nr inw. II-1-507 (6).

⁵⁰ *Ibidem*, nr inw. II-1-507 (10).

⁵¹ *Ibidem*, nr inw. II-1-507 (12).

⁵² *Ibidem*, nr inw. II-1-507 (12).

⁵³ *Ibidem*, nr inw. II-1-507 (14).

adiutanta. Mój dow. oponuje bardzo silnie, nie odnosi to skutku. Żal mi porzucić swojego dowódcę [mjr. Wojnarowskiego] tym bardziej, że w duszy czuję obawę czy podołam nowym obowiązkom gdyż znam płk. Szewczyka z jego wymagań. Jednocześnie jestem dumny z wyraźnego awansu. Miotany sprzecznymi uczuciami żegnaj swojego dowódcę i wskoczywszy na moją «Cygankę» jadę do dow. pułku. W górze co chwilę widzę samoloty niem. i ciągle drzę o mój baon. [...]. Natychmiast po obiedzie obejmuję obowiązki. Dawnego adiutanta już nie ma odszedł objąć kompanię. [...]»⁵⁴.

Tragiczny jest również opis ostatnich dni walk. Podczas ostrzału B. Niewiarowski został ranny w udo, jednak pomimo tego zagrzewał innych do dalszej walki: „Dn. 16 IX godz. 5:00 obudzono mnie gwałtownie i natychmiast wyczułem, że sytuacja jest poważna. Siedzieliśmy w murowanej piwnicy, a raczej specjalnym schronie. Słychać było strzały broni maszynowej i ręcznej [...]. Zabudowania zapłonęły. Nie było rady [...]. Sam skoczyłem do pierwszego plutonu, który położył się na szosie w rowie i nie chciał ruszyć. Skoczyłem do nich i siłą i groźbą zmusiłem do opuszczenia rowu [...]»⁵⁵. Wskoczyliśmy do ogrodu. W tym momencie uczułem gorące smagnięcie w udo. Upadłem. Zrozumiałem, że jestem ranny. Spróbowałem wstać z radością stwierdziłem, że mogę iść. [...] zrobiono mi opatrunek o zejściu z pola walki nie chciałem słyszeć. [...]. Znalazłem szczęśliwie mojego [nieczytelne – prawdopodobnie chodzi o dowódcę], który dowiedziawszy się, że jestem ranny spieszył do mnie z koniem. Dosiadłem konia i zacząłem zbierać rozproszony baon»⁵⁶.

Dalej relacjonował: „Zebraliśmy co mogliśmy i z Bogoryi [Bogoria Pofolwarczna – obecnie niewielka miejscowość w woj. kujawsko-pomorskim – przyp. M.S.] w ślad za jabłonowskim baonem O. N. ruszyliśmy naprzeciw natarciu. Moją «cygankę» pozostawiłem w zabudowaniach. Rozpoczął się morderczy ogień art. [artylerii] na Bogoryję. Nieprzyjacieli zasypał nas granatami. [...] Nagle rozległ się krzyk: «sanitariusz!» [...] Ppr. [Edward] Lankamer⁵⁷ został ciężko ranny. Poszarpany bok i postrzał podudzia. Przeciwnikowi nie udało się. Wycofaliśmy się na Zduny Kościelne [obecnie Nowe Zduny – przyp. M.S.]. Wlokłem się pieszo. [...] dostałem się na korp. [korpus] sanitarny»⁵⁸. Wozili nas dwa dni. Nie mam tu miejsca na pisanie. Cierpienia rannych, śmierci, itp. Wyczuwałem, że takie poszukiwanie szpitala nie oznacza nic dobrego – byliśmy okrążeni. [...] zaczęliśmy powoli głodować. Do zjedzenia nie można było nic dostać. Zmęczony zgarnąłem resztki słomy i usnąłem po nocnej udręce. Nie długo trwał mój sen. Obudzili mnie

⁵⁴ *Ibidem*, nr inw. II-1-507 (16).

⁵⁵ *Ibidem*, nr inw. II-1-507 (18).

⁵⁶ *Ibidem*, nr inw. II-1-507 (18).

⁵⁷ Edward Lankamer (1914-1939), ppor. WP. W czasie kampanii wrześniowej dowódca plutonu w 4. Kujawskim Pułku Artylerii Lekkiej (oficer ogniowy 5 baterii w II dywizjonie). W walkach w rejonie Bogorii został ciężko ranny. Zmarł 1 listopada 1939 r. w szpitalu w Łodzi. Zob. P. Zarzycki, *4 Kujawski Pułk Artylerii Lekkiej*, [w:] *Zarys historii wojennej pułków polskich w kampanii wrześniowej*, z. 65, Wyd. Ajaks, Pruszków 1995, s. 31 i 41; Edward Lankamer, [w:] <https://www.bohaterowie1939.pl/polegly,lankamer,edward,3063.html> [dostęp: 15 VIII 2020].

⁵⁸ CMJW, Muzealia, nr inw. II-1-507 (19).

sanitariusze: «Panie poruczniku – Niemcy». Istotnie byli już wszędzie. Opanowała mnie myśl ucieczki lub samobójstwa. Gdzież mogłem uciec z moją przestrzeloną nogą. Z resztą nie wiedziałem gdzie są swoi. To co się słyszało było beznadziejne i Warszawa [...] Wisła opanowana. Nakłaniałem jakichś dwóch saperów by poszli ze mną – o swoich siłach iść nie mogłem. Popęłnić samobójstwa nie zdecydowałem się – mogę jeszcze być ojczyźnie pomocnym⁵⁹.

Wraz z ustaniem walk B. Niewiarowski pełen obaw o przyszłość swoją i narzeczonej zakończył pisanie notatnika, nie wspominając w nim o momencie dostania się do niewoli. Ostatnie zapisy brzmią: „O Tobie Heluś myślałem gdzie jesteś, co myślisz, co byś Ty mi powiedziała w tej sytuacji. Czy Ciebie jeszcze zobaczę? Czy urzeczywistnią się nasze sny i marzenia. Tak jak myśleliśmy na pewno nie, ale bodaj być tylko z Tobą. Być z Tobą na dołę i niedołę. To moje najgorętsze pragnienie. Podejmę się każdej pracy byle tylko mieć Ciebie...”⁶⁰.

Podsumowując część poświęconą udziałowi por. B. Niewiarowskiego w walkach we wrześniu 1939 r. można stwierdzić, że jego obszernie notatki są zbieżne z opisami innych uczestników tych samych walk. Postać porucznika pojawiła się w relacji por. Jana Kuczyńskiego – żołnierza 67. pp, który tuż po wojnie podał: „67 pułk piechoty w składzie trzech baonów, baon Obrony narodowej «Jabłonowo», baon mjr. Wojnarowski jakoby sformowany z nadwyżek nieprzewidziany planem mobilizacyjnym na rozkaz d-cy gen. dyw. Bołtuć Mikołaja, Baon utworzony na rozkaz gen. Bołtucia [po mobilizacji pułku z nadwyżek] d-ca baonu mjr. kontr. Wojnarowski, adiutant por. Niewiarowski Bolesław”⁶¹.

Ponadto zapisy B. Niewiarowskiego są zbieżne z relacją ppor. rezerwy Andrzeja Ptaszyńskiego, który w kampanii wrześniowej był dowódcą III plutonu taczanek w III batalionie (baon to dawny skrót od batalion, dziś raczej nie jest stosowany) 67. pp. Zawiera ona ważną informację, której nie znajdziemy w notatniku bohatera artykułu: „Od 9 IX pluton brał udział w walkach 3 baonu w rejonie Łowicza aż po Łów! 17 IX po Łowem pluton przestał istnieć gdyż podczas całodniowego bombardowania nie można było zebrać ludzi. Tylko z dwoma taczankami i 5-ma ludźmi 19 IX w samym trójkącie Bzury i Wisły dostałem się do niewoli”⁶². Możemy zatem zakładać, że bohater niniejszego artykułu dostał się do niewoli niemieckiej w tym samym czasie także pod Łowem 18 bądź 19 września 1939 r.

Pobyt w niemieckiej niewoli

Prawnym gwarantem statusu wziętych do niewoli żołnierzy w czasie II wojny światowej była Konwencja Genewska z 27 lipca 1929 r. o traktowaniu jeńców

⁵⁹ *Ibidem*, nr inw. II-1-507 (20).

⁶⁰ *Ibidem*, nr inw. II-1-507 (21).

⁶¹ IPMS, sygn. B.I.31/E, Relacja Jana Kuczyńskiego..., s. 72–79.

⁶² IPMS, sygn. B.I.31/E, Relacja Andrzeja Ptaszyńskiego z kampanii wrześniowej, 1945 r., s. 84; *ibidem*, sygn. B.I.31/E, *Historia 67 Pułku Piechoty wypis z Księgi Chwały Piechoty wydanej w Warszawie 1937–1939*, s. 80.

wojennych⁶³. Regulowała ona m.in. takie kwestie, jak wyżywienie, zakwaterowanie, korespondencja, przede wszystkim jednak zgodnie z jej zapisami o dalszym losie jeńca wojennego decydował jego stopień wojskowy. Podoficerowie i żołnierze szeregowi trafiali do stalagów (*Stammlager für kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere*) i podlegali przymusowej pracy. Natomiast będący oficerem w stopniu porucznika B. Niewiarowski następne lata spędził w obozach jenieckich, należących do drugiego typu, tj. obozach dla oficerów, oflagach (*Offizierslager für kriegsgefangene Offiziere*). Analiza korespondencji znajdującej się w zbiorze pozwoliła ustalić, że kolejno były to:

- Oflag II A Prenzlau⁶⁴ (prawdopodobnie od jesieni 1939 r., korespondencja od marca 1940 do marca 1941 r.),
- Oflag II E Neubrandenburg⁶⁵ (kwiecień / maj 1941 r. – luty / marzec 1944 r.),
- Oflag II D Gross Born⁶⁶ (marzec 1944 r. – styczeń 1945 r.),
- Stalag X B Sandbostel⁶⁷ i Oflag X C Lübeck⁶⁸ (luty-maj 1945 r.), który został następnie zamieniony na Polski Ośrodek Wojskowy.

⁶³ Konwencja o traktowaniu jeńców wojennych, podpisana w Genewie 27 lipca 1929 r., „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”, 1932, nr 103, poz. 866.

⁶⁴ Oflag II A Prenzlau – niemiecki stały obóz jeniecki dla oficerów, utworzony już 28 sierpnia 1939 r., jako pierwszy w II Okręgu Wojskowym (OW) Wehrmachtu. W grudniu 1944 r. zmienił nazwę na Oflag 80 Prenzlau. Istniał do marca 1945 r. Położony był 91 km na północny wschód od Berlina, pierwszymi jego jeńcami byli polscy oficerowie, którzy dostali się do niewoli we wrześniu i październiku 1939 r. po walkach w obronie Wybrzeża, a także po bitwie nad Bzurą. W tej ostatniej grupie był prawdopodobnie por. Bolesław Niewiarowski. Od 21 do 24 lutego 1941 r. nastąpiło przekwaterowanie wszystkich jeńców z Oflagu II A Prenzlau do Oflagu II E Neubrandenburg. Zob. T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Wydawnictwo Pax, Warszawa 1990, s. 752-753; D. Kisielewicz, *Jeńcy polscy w obozach oficerskich: Oflag II A Prenzlau i Oflag II E Neubrandenburg (1939-1944)*, „ŁRM”, 1991, t. 14, s. 5-8.

⁶⁵ Po przybyciu do Neubrandenburga komenda obozowa wydała 28 lutego 1941 r. specjalny rozkaz dotyczący reorganizacji Oflagu II E, na mocy którego oflag podzielony został na dwa oddzielne obozy: Oflag II E/K (*Kaserne*) koszaży i Oflag II E/B; ibidem.

⁶⁶ Oflag II D Gross Born (Borne Sulinowo) – niemiecki stały obóz jeniecki dla oficerów, istniejący w latach 1940-1945, utworzony w miejscu zlikwidowanego Stalagu II E Gross Born. Jak podaje we wspomnieniach były jeńiec Tadeusz Jan Szafrński w Oflagu II A Prenzlau przebywał przez rok, po czym obóz przeniesiono do Neubrandenburga. Według jego relacji Oflag II E/K Neubrandenburg był jednym z niewielu niemieckich obozów jenieckich dla Polaków, w którym panowały warunki odpowiadające umowom międzynarodowym. W obozie znajdowało się około 6 tys. Polaków. Pod koniec 1943 r. jeńców z tych obozów przeniesiono do II D Gross-Born. Zob. R. Kobylarz, K. Sznotala, *Wykaz niemieckich obozów jenieckich 1939-1945*, wyd. 2 popr., Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2020, s. 31, 33; T.J. Szafrński *Wojenna Wędrownia*, oprac. A. Ziółek, „ŁRM” 1996, t. 19, s. 118; M. Sadzewicz, *Oflag II D Gross Born*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 1977; P. Stanek, *Historia oflagów II B Arnswalde i II D Gross Born*, [w:] *Niewola i nadzieja. Korespondencja wojenna Andrzeja i Krystyny Mystkowskich*, oprac. A. Matuchniak-Mystkowska, J. Mystkowski, P. Stanek, Opole 2018, s. 11-30.

⁶⁷ Stalag X B Sandbostel – niemiecki stały obóz jeniecki dla żołnierzy i podoficerów, istniejący w latach 1939-1945. Pod nazwą Stalag X A Sandbostel istniał od września 1939 do 1940 r., jako Stalag X B Sandbostel funkcjonował od 1940 r. do kwietnia 1945 r. Zob. R. Kobylarz-Buła, K. Sznotala, *Wykaz niemieckich...*, s. 44.

⁶⁸ Oflag X C Lübeck – niemiecki stały obóz jeniecki dla oficerów, istniał od czerwca 1940 r. do 2 maja 1945 r. Osadzono w nim oficerów francuskich, belgijskich, holenderskich, jugosłowiańskich i polskich. W 1941 r. przybyli tam oficerowie Brytyjskiej Wspólnoty Narodów, biorący udział w walkach o Kretę oraz w Kampanii w Północnej Afryce. W Oflagu X C Lübeck przetrzymywany był Jakow Dżugaszwili, syn Józefa Stalina. W obozie tym działała organizacja konspiracyjna, w którą zaangażowany był m.in. gen. Tadeusz Piskor. Po wyzwoleniu obóz został zamieniony na Polski Ośrodek Wojskowy. Zob. J. Izdebski, *General Tadeusz Piskor (1889-1951)*, „ŁRM” 2009, t. 32, s. 15-16; W. Kawalec, *Pięćdziesięciu z Dössel*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warsza-

Niewykluczone, że we wrześniu 1939 r. B. Niewiarowski przejściowo przez kilka dni przebywał w Dulagu B Lamsdorf (obecnie Łambinowice), gdyż tam zatrzymał się duży transport Polaków przewożonych do Oflagu II A Prenzlau. Brakuje jednak dokumentów potwierdzających tę tezę⁶⁹. Poniżej chronologicznie zostaną omówione pamiątki i korespondencja przyporządkowane do każdego z oflagów – miejsc przymusowego pobytu B. Niewiarowskiego.

Z pierwszego okresu niewoli porucznika, którym był, jak już wskazano, pobyt w Oflag II A Prenzlau w zbiorze dysponujemy ośmioma przykładami korespondencji z widocznym datowaniem na rok 1940 r. Nadawcą dwóch kart pocztowych jest Halina Bilga, która jak wynika z treści korespondencji, była siostrą żołnierza z jednostki B. Niewiarowskiego, który zaginął w czasie walk⁷⁰. Kobieta poszukiwała informacji o bracie. Nadawcą jednej karty był Tadeusz Malinowski⁷¹, którego związku z B. Niewiarowskim nie udało się ustalić. Pozostałe sześć kart pocztowych z 1940 r. zostało wysłanych przez H. Lewińską. W treści podejmują głównie tematy życia codziennego. Helena informowała w nich, że nauczyła się dobrze władać językiem rosyjskim, podjęła pracę jako maszynistka w sądzie (prawdopodobnie pod koniec 1939 r. lub na początku 1940 r.) i pracowała tam do lata 1941 r. Jej życie zmieniło się po agresji III Rzeszy na Związek Sowiecki i zajęciu Brześcia przez Wehrmacht (Operacja o kryptonimie „Barbarossa” kończąca dotychczasowy sojusz dwóch totalitarnych mocarstw rozpoczęła się 22 czerwca 1941 r.). Podjęła wówczas pracę w niemieckim urzędzie⁷².

Listy H. Lewińskiej są pełne troski i zmartwienia o los ukochanego. Jednocześnie brak w treści korespondencji elementów dotyczących aktualnej sytuacji w Brześciu nad Bugiem oraz w innych regionach okupowanego kraju, co wynikało z obawy przed cenzurą i ewentualnymi represjami. Jak już wspomniano, prawdopodobnie od marca 1940 r. pomiędzy narzeczonymi prowadzona była dość regularna, jak na wojenne realia korespondencja. Kontakt udało się nawiązać dzięki pomocy MKCK, następnie wszystkie listy i kartki, aż do stycznia 1945 r., były wysłane do B. Niewiarowskiego za pomocą tzw. poczty jenieckiej – *Kriegsgefangenenpost*⁷³.

Wiadomo, że H. Lewińska wspierała ukochanego materialnie, wysyłając mu paczki (głównie z żywnością, ale zdarzały się też elementy garderoby, np. sweter). On zaś przysyłał swój żołd, ponieważ jako oficer – zgodnie z konwencją genewską z 1929 r. – otrzymywał w niewoli uposażenie⁷⁴. Kobieta informowała narzeczone-

wa 1977, s. 16–21; R. Kobylarz, K. Sznotala, *Wykaz...*, s. 44, 72, 77. CMJW, Muzealia, nr inw. I-5-5362.

⁶⁹ Żołnierze wzięci do niewoli po bitwie nad Bzurą znaleźli się w Oflagu II A 26 września 1939 r., po krótkim pobycie w obozie przejściowym – Dulagu B Lamsdorf. Oznaczałoby to, że B. Niewiarowski przez kilka dni przebywał w obozie Lamsdorf (obecnie Łambinowice na Śląsku Opolskim), jednak nie zanotował tego w swoim notatniku, teza ta nie znajduje również potwierdzenia w słowach jego córki. Zob. D. Kisielewicz, *Jeńcy polscy w obozach oficerskich...*, s. 6–8.

⁷⁰ CMJW, Muzealia, nr inw. I-5-5354 i nr inw. I-5-5334.

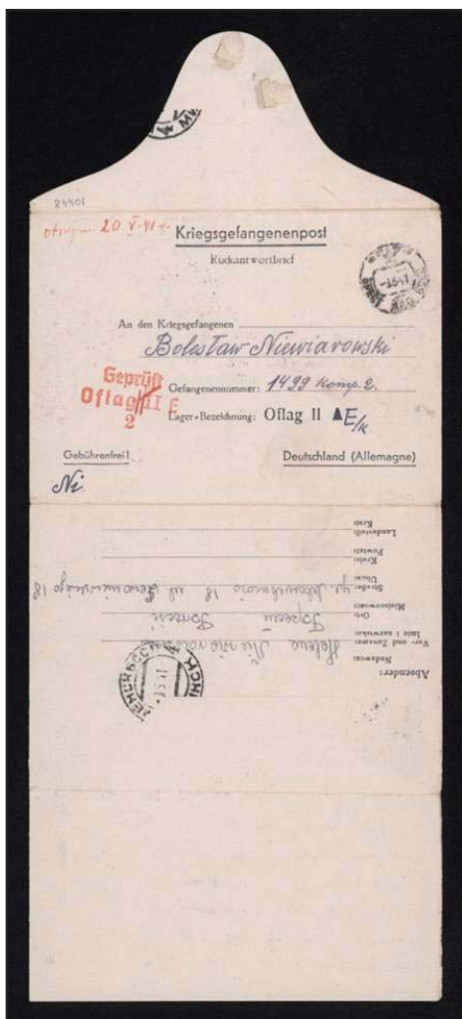
⁷¹ *Ibidem*, nr inw. I-5-5343.

⁷² *Ibidem*, nr inw. I-5-5411.

⁷³ Konwencja o traktowaniu jeńców wojennych... (art. 36–38, 40). Szerzej o *Kriegsgefangenenpost* zob. Geprüft. Ocenzurowano. Filatelistyka z lat 1939–1945 w zbiorach Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych...

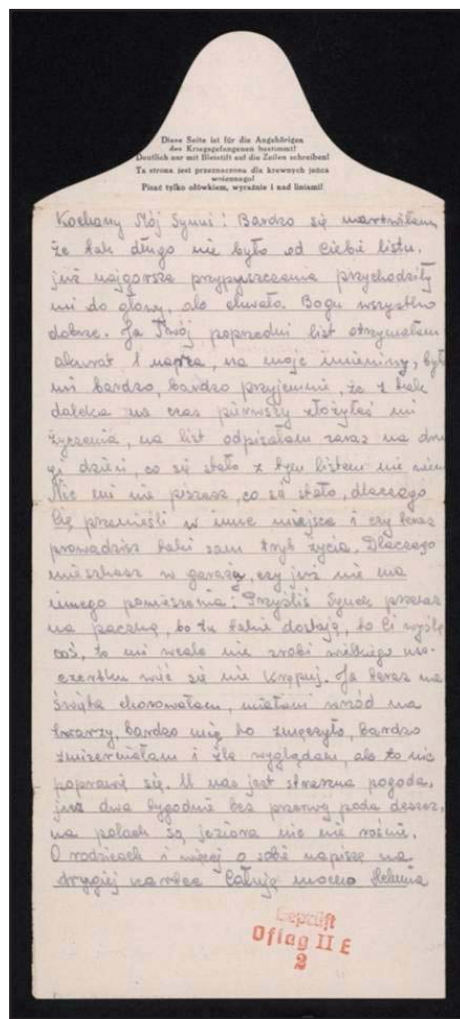
⁷⁴ *Ibidem* (art. 23).

Ilustracja 7. (rewers) Przykład korespondencji jenieckiej ze zbioru B. Niewiarowskiego. Pierwsza strona tzw. listownika jenieckiego

Źródło: CMJW, Muzealia, nr inw. I-5-5408

Ilustracja 8. (awers) Druga strona tzw. listownika jenieckiego zawierającego list Heleny Lewińskiej do Bolesława Niewiarowskiego z maja 1941 r.

Źródło: CMJW, Muzealia, nr inw. I-5-5408

go o wojennych losach jego rodziny i znajomych. Jednak zawsze, zapewne z uwagi na cenzurę, były to krótkie, lakoniczne wypowiedzi: Celina na Syberii... ciotki dom zbombardowany⁷⁵. Przeważającą większość listów i kartek pocztowych z tego okresu odnosi się do poszukiwania krewnych i znajomych, których wojenne losy są nieznane. Drugi temat podejmowany często w korespondencji to listy i paczki żywnościowe, trzecim jest życie codziennie H. Lewińskiej.

Kolejnym okresem niewoli powyżej wyszczególnionym był pobyt B. Niewiarowskiego w Oflagu II E/K Neubrandenburg, który trwał od kwietnia bądź maja 1941 r. do marca 1944 r. Nietrudno zatem wnioskować, że choćby z racji rozpiętości czasowej, wynoszącej prawie trzy lata, z tego okresu pochodzi największa ilość korespondencji i innych pamiątek jenieckich. Chronologicznie rzecz ujmując: dziewięć przykładów korespondencji pochodzi z roku 1941 r., (sześć listów i trzy jenieckie karty pocztowe). W maju 1941 r. H. Lewińska pytała o powód przeniesienia oraz warunki bytowe w nowym obozie: „Nic mi nie piszesz, co się stało, dlaczego Cię przeniesli w inne miejsce i czy teraz prowadzisz taki sam tryb życia. Czy już nie ma innego pomieszczenia. Przyślij Synek przekaz na paczkę, bo tu takie dostają, to Ci wyślę [...] Ja też na święta chorowałam [...] bardzo zmizerniałam i źle wyglądałam, ale to nic poprawię się”⁷⁶. Na początku czerwca tegoż roku kobieta wysłała list poświęcony wyłącznie jej życiu i samopoczuciu. Precyzowała w nim, że czuje się dobrze, zmieniła uczesanie, schudła, pracuje w sądzie⁷⁷.

Najliczniejsze przykłady korespondencji datowane są na rok 1942 (dwadzieścia cztery na osiemdziesiąt cztery znajdujące się w zbiorze) są to trzy jenieckie karty pocztowe i dwadzieścia jeden listów jenieckich. Nadawcami wszystkich jest H. Lewińska. Warto przytoczyć fragment jednego z ciekawszych listów, w którym kobieta zastanawia się nad ślubem na odległość: „O ślubach na odległość słyszałam i z początku zastanawiałam się nad tym [...] ale zawsze bylibyśmy pozbawieni całego uroku tej ceremonii, a to wielka szkoda”⁷⁸.

Jak już wspomniano listy i kartki wysyłane przez narzeczoną do B. Niewiarowskiego przepełniała troska o jego codziennie życie, odżywianie i stan zdrowia. Wiadomości te jednocześnie pozbawione są wielkich słów i wprost wypowiedzianych deklaracji. W jednym z listów kobieta wyjaśniała, że przyczyną rzeczowości, czy nawet oschłości jej pism jest obozowa cenzura: „Powinieneś zrozumieć, że na tak małym kawałku nie można napisać wszystkiego, co by się chciało, a przy tym przechodzi to przez tyle rąk, że jakoś nie można pisać wszystkiego, tak jak nie można wszystkiego powiedzieć w obecności osób trzecich. Jednocześnie zapewnia: absolutnie nie zmieniły się moje uczucia do Ciebie”⁷⁹. H. Lewińska nadesłała także narzeczonemu swoje zdjęcie: W następnym liście prześlę ci fotkę, już gotowa, jestem już całkiem zdrowa”⁸⁰.

⁷⁵ CMJW, Muzealia, nr inw. I-5-5403.

⁷⁶ *Ibidem*, nr inw. I-5-5408.

⁷⁷ *Ibidem*, nr inw. I-5-5406.

⁷⁸ *Ibidem*, nr inw. I-5-538.

⁷⁹ *Ibidem*, nr inw. I-5-5397.

⁸⁰ *Ibidem*, nr inw. I-5-5398.

Ilustracja 9. (awers) Fotografia przedstawiająca Mszę Świętą Rezurekcyjną odbywającą się w kwietniu 1943 r. na placu apelowym Oflagu II E/K Neubrandenburg

Źródło: CMJW, Muzealia, nr inw. I-7-2821

Dwanaście przykładów korespondencji datowanych jest na rok 1943 (jest to dziesięć listów jenieckich i dwie jenieckie karty pocztowe). Ponownie wszystkie zostały wysłane przez H. Lewińską i dotyczą jej codziennego życia, a także losów krewnych i znajomych. Najważniejszym marzeniem i życzeniem powtarzającym się w listach było upragnione i wyczekiwanie spotkanie. To życzenie pojawiało się szczególnie w okresie Świąt Bożego Narodzenia i Nowego Roku: „życzę Ci żebyśmy następne święta spędzili już razem i w innych warunkach. Czy się jeszcze kiedy doczekamy innych warunków?”⁸¹

Z pobytu por. B. Niewiarowskiego w Oflagu II E/K Neubrandenburg pochodzą również liczne fotografie przedstawiające działalność religijną i kulturalną podejmowaną w tym obozie przez jeńców wojennych. Są to m.in.: fotografie przedstawiające uroczystą Mszę Świętą rezurekcyjną, która odbywała się na placu apelowym Oflagu II E/K Neubrandenburg w kwietniu 1943 roku, prawdopodobnie por. B. Niewiarowski w niej uczestniczył⁸².

⁸¹ *Ibidem*, nr inw. I-5-5387 oraz nr inw. I-5-5373.

⁸² *Ibidem*, nr inw. I-7-2821, na rewersie odręczny podpis: „Rezurekcja, Wielkanoc 1943 Neubrandenburg”; Zob. *ibidem*, nr inw. I-7-2826, na rewersie odręczny podpis: „Wielkanoc 1943”.

Dysponujemy także fotografiami z przedstawień teatralnych, w których, według przekazu córki, B. Niewiarowski nie brał udziału jako aktor, lecz spektakle te oglądał⁸³.

Kolejny etap niewoli B. Niewiarowskiego to pobyt w Oflagu II D Gross Born (marzec 1944 – styczeń 1945), z tego okresu dysponujemy niezwykle jeniecką mapą Gross Born (obecnie Borne Sulinowo) i okolic. Posiadanie mapy świadczy o tym, że B. Niewiarowski mógł mieć kontakt z konspiracją w obozie⁸⁴. Jaki był jego udział w działalności konspiracyjnej? Czy mapa miała pomóc mu w ucieczce z niewoli? Niestety brakuje informacji na ten temat.

W omawianym zbiorze pamiątek najbardziej różnorodna korespondencja datowana jest na rok 1944, której mamy siedemnaście przykładów. Oprócz dziewięciu listów jenieckich i jednej karty pocztowej otrzymanych od H. Lewińskiej z roku 1944 r. znajdziemy także liczne przykłady korespondencji, których nadawcami są znajomi, czy osoby z rodziny porucznika. Niezwykle interesujący przykład stanowi list wysłany przez Tadeusza Malinowskiego z KL Auschwitz-Birkenau do B. Niewiarowskiego 27 sierpnia 1944 r. Niestety nie dysponujemy odpowiedzią B. Niewiarowskiego, dlatego też obecnie ustalenie pokrewieństwa pomiędzy T. Malinowskim a bohaterem niniejszego tekstu jest trudne. Ponadto nie mamy informacji, jak dalej potoczyły się losy T. Malinowskiego. Czy udało mu się przetrwać?⁸⁵

28 stycznia 1945 r. w obliczu zbliżającego się frontu wschodniego, Oflag II D Gross Born został ewakuowany, a jeńcy udali się pod eskortą strażników w wyczerpującym marszu na zachód⁸⁶. Jak podaje D. Kisielewicz, marsz zakończył się 28 marca w Stalagu X B Sandobstel. 14 kwietnia 1945 r. część oficerów została przewieziona do Oflagu X C Lübeck. Analiza pamiątek por. B. Niewiarowskiego pozwala stwierdzić, że był on w tej grupie⁸⁷. Z tego okresu w zbiorze dysponujemy tylko jednym listem H. Lewińskiej do niego, który został wysłany 4 stycznia 1945 r. – zatem jeszcze przed ewakuacją Oflagu II D Gross Born. Kobieta pisała: „z okazji Nowego Roku składam Ci najserdeczniejsze życzenia poprawy bytu. Może to już rzeczywiście będzie ostatni Nowy Rok wojenny. Już teraz nie mogę uwierzyć, że może być inaczej, że nie będzie wojny, że będziemy zawsze wszędzie razem”⁸⁸.

⁸³ S. Piekarski, *Polskie teatry jenieckie w Niemczech w latach 1939-1945*, t. 1, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 2001, s. 43.

⁸⁴ CMJW, Muzealia, nr. inw. I-8-1.

⁸⁵ *Ibidem*, nr. inw. I-5-5337 (rewers). Tłumaczenie z j. niemieckiego dr Ewelina Klimczak.

⁸⁶ Nieliczna grupa pod przewodnictwem pplk. dypl. Stanisława Mossora została na terenie obozu i odzyskała wolność już 5 lutego 1945 r. Zob. D. Kisielewicz, *Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej*, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Uniwersytet Opolski, Opole 1998, s. 273-274. Zob. J. Pałka, *General Stefan Mossor (1896-1957). Biografia wojskowa*, Oficyna Wydawnicza „Rytm”, Warszawa 2008.

⁸⁷ P. Laskowski *W ostrogach do oflagu...*, s. 184.

⁸⁸ CMJW, Muzealia, nr. inw. I-5 I-5-5332.

Podsumowanie

Podsumowując rozważania dotyczące pamiątek por. B. Niewiarowskiego związanych z jego pobytem w niemieckich obozach jenieckich, warto dodać, że w omawianym zbiorze muzealiów znajduje się także niewielka grupa memorabiliów (m.in. bilecik z dedykacją, koperta MKCK, fragment maszynopisu „Dziad Wileński”), których nie sposób przyporządkować do żadnego z wymienionych powyżej okresów i wciąż zagadkowy pozostaje sposób, w jaki znalazły się w jego posiadaniu.

Niewola zakończyła się dla B. Niewiarowskiego w maju 1945 r. wraz z wyzwoleniem Oflagu X C Lübeck. Po oswobodzeniu przebywał nadal w Lubecie, w obozie zamienionym na Polski Ośrodek Wojskowy. Podobnie jak wielu innych oficerów Wojska Polskiego, rozważał decyzję co do dalszej życiowej drogi, świadomy zmian politycznych, jakie zaszły w Europie środkowo-wschodniej, a także związanego z nimi niebezpieczeństwa. Jak podaje Małgorzata Niewiarowska, jej ojciec ostatecznie zdecydował się na powrót do Polski, w grudniu 1945 r. przyплыł statkiem z Lubeki do Gdyni. W domu narzeczonej, w Kielcach, pojawił się w Sylwestra 1945/1946 r. Lata rozłąki nie zmieniły uczuć H. Lewińskiej i B. Niewiarowskiego, zakochani postanowili jak najszybciej się pobrać. Małżeństwo zawarto 8 stycznia 1946 r. po ponad sześciu latach od pierwotnej daty ślubu (5 września 1939 r.). Co ciekawe był to pierwszy ślub zawarty w zorganizowanym po wojnie Urzędzie Stanu Cywilnego w Kielcach (w aktach figurował pod numerem 1), donosiła o tym prasa⁸⁹, a potwierdzeniem jest sporządzony w 1954 r. odpis skrócony aktu małżeństwa.

Ilustracja 10. Artykuł informujący o zorganizowaniu Urzędu Stanu Cywilnego w Kielcach i ślubie por. B. Niewiarowskiego z H. Lewińską, który ukazał się w wydawanym w Kielcach i Radomiu „Dzienniku Powszechnym”, w styczniu 1946 r.

Źródło: <http://bc.radom.pl/dlibra/doccontent?id=2406> [dostęp: 10 V 2021]

⁸⁹ *Urząd Stanu Cywilnego w Kielcach zorganizowany*, „Dziennik Powszechny”, nr 6, 11 I 1946, [w:] <http://bc.radom.pl/dlibra/doccontent?id=2406> [dostęp: 4 V 2020].

Ilustracja 11. Odpis skrócony aktu małżeństwa wydany w 1954 r.

POLSKA RZECZPOSPOLITA LUDOWA
Województwo Kielce
Powiat Kielce
URZĄD STANU CYWILNEGO
Nr 11/1946

ODPIS SKRÓCONY AKTU MAŁŻEŃSTWA

Zostawiono, że Bolesław Niewiarowski (ojciec i nazwisko) połomski
zamieszkały w Kielcach urodzony dnia 20 lipca (miesiąc)
1912 roku w Patorance (Rosja)
Leńska
zamieszkała w Kielcach (ojciec i nazwisko)
urodzona dnia 10 lutego (miesiąc)
1919 roku w Janowie Podlaskim
zawarli związek małżeński w dniu osmego stycznia
Tysiąc dziesięćset czterdziestego trzeciego 1946 roku
w Kielcach
Ojciec męża Bronisław Niewiarowski zam. w mie. żyje
Matka męża Wacława Janowska zam. w Janowie Podlaskim
Ojciec żony Norbert Leński zam. w Kielcach
Matka żony Anna Niewiarowska zam. w Kielcach
Kielce, dnia 8 maja 1954 r.
Kierownik Urzędu Stanu Cywilnego [podpis]

Form. N 13 - C.W.D. W-wa, Zm. Nr 4249/4/III
50 - Ark. - 11.2.54 200.000 - Półk. kl. 7 A1/02 r

Źródło: Zbiory prywatne Małgorzaty Niewiarowskiej

W nowej rzeczywistości B. Niewiarowski zmuszony był zrezygnować z dalszej służby w wojsku. Jak wspominała jego córka, „sanacyjny oficer” nie budził zaufania komunistycznych władz. Państwo Niewiarowscy najpierw na krótko zamieszkali w Ostaszewie (wieś położona w województwie pomorskim, w powiecie nowodworskim, w gminie Ostaszewo) koło Torunia, a następnie we wsi Chobielin⁹⁰, nieopodal Nakła, gdzie w latach 1947–1949 B. Niewiarowski pełnił funkcję dyrektora Państwowych Nieruchomości Ziemskich, nazwanych następnie Państwowymi Gospodarstwami Rolnymi (PGR). Warto przypomnieć, że obecnie w dworku mieszka Radosław Sikorski z żoną Anne Applebaum i dziećmi.

W 1948 r. urodziła się jedyna córka państwa Niewiarowskich – Małgorzata. Następnie rodzina przeniosła się do Bydgoszczy i tam zamieszkała na stałe. B. Niewiarowski podjął pracę jako księgowy i wykonywał ją aż do emerytury, żona zajmowała się domem i wychowaniem córki.

⁹⁰ Chobielin – wieś w Polsce położona w województwie kujawsko-pomorskim, w powiecie nakielskim, w gminie Szubin. Dworek, przed którym wykonane zostało zdjęcie B. Niewiarowskiego jest znakiem rozpoznawczych miejscowości. Wybudowany w 1860 r. w stylu klasycystycznym, po II wojnie światowej stał się siedzibą Państwowego Gospodarstwa Rolnego w Chobielinie. Zob. M. Kujawa, *Chobielin*, [w:] <http://www.polskiezabytki.pl/m/obiekt/946/Chobielin/> [dostęp: 24 V 2020].

Ilustracja 12. B. Niewiarowski na progu dworku w Chobielinie koło Nakła. Zdjęcie wykonane 28 sierpnia 1948 r. – w dniu narodzin córki

Źródło: Zbiory prywatne Małgorzaty Niewiarowskiej

Śledząc historię życia B. Niewiarowskiego, musimy również pamiętać, że było dziesiątki tysięcy żołnierzy takich jak on, którzy walczyli stosunkowo krótko, ale ponad pięcioletnia niewola odcisnęła piętno w ich życiu, zmieniając plany i marzenia. Tylko nieliczni przetrwali ten czas izolacji od świata zewnętrznego bez poważnych uszczerbków na zdrowiu psychicznym i fizycznym. Jak podaje Małgorzata Niewiarowska, jej ojciec miał to szczęście, że niewola nie pozostawiła w jego osobowości i zdrowiu trwałych, negatywnych śladów. Był człowiekiem pogodnym, nigdy nie miał pretensji do losu o lata spędzone „za drutami”. Przeciwnie, przeżycia walki i długoletniej niewoli, zdaniem córki, umocniły w nim etos żołnierski, na który składały się: uczciwość, odwaga, honor, odpowiedzialność, dążenie do prawdy, pokonywanie trudności i pomoc słabszym. Państwo Małgorzata i Bolesław Niewiarowscy dożyli w szczęściu sędziwego wieku, w 1996 r. obchodzili

Ilustracja 13. Helena i Bolesław Niewiarowscy w 1996 r. podczas uroczystości wręczenia przyznawanych przez prezydenta RP medali za długoletnie pożycie (50-lecie małżeństwa).

Źródło: Zbiory prywatne Małgorzaty Niewiarowskiej

pięćdziesięciolecie ślubu. Helena Niewiarowska zmarła w maju 2005 r., Bolesław Niewiarowski, niecały rok później, na początku 2006 r., w wieku 96 lat⁹¹.

Na podstawie pamiątek znajdujących się w zbiorach Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych, relacji ustnej Małgorzaty Niewiarowskiej oraz materiałów archiwalnych na kartach niniejszego tekstu udało się zrekonstruować losy por. B. Niewiarowskiego, a w szczególności jego pobyt w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej. Nadal jednak doprecyzowanie niektórych elementów życia bohatera artykułu, jak np. jego przedwojennej edukacji wojskowej, wymaga pogłębionych badań.

⁹¹ Informacje od Małgorzaty Niewiarowskiej.

Bibliografia

Muzealia i Archiwalia

CENTRALNE MUZEUM JEŃCÓW WOJENNYCH
Muzealia. Wehrmachtsauskunftsstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene
INSTYTUT POLSKI I MUZEUM IM. GEN. SIKORSKIEGO W LONDYNIE
Relacje z Kampanii Wrześniowej
WOJSKOWE BIURO HISTORYCZNE, CENTRALNE ARCHIWUM WOJSKOWE
Kolekcja akt żołnierzy zarejestrowanych w Rejonowych Komendach Uzupełnień
ZBIORY PRYWATNE MAŁGORZATY NIEWIAROWSKIEJ

Źródła drukowane

Kobyłarz R., Sznotala K., *Wykaz niemieckich obozów jenieckich 1939-1945*, wyd. 2 popr., Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2020.
Niewola i nadzieja. Korespondencja wojenna Andrzeja i Krystyny Mystkowskich, oprac. A. Matuchniak-Mystkowska, J. Mystkowski, P. Stanek, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2018.

Akty prawne i materiały

„Dziennik Personalny Ministerstwa Spraw Wojskowych”, nr 11, Warszawa 31 sierpnia 1935 r., [w:] <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/56693/edition/72717>
Konwencja o traktowaniu jeńców wojennych, podpisana w Genewie 27 lipca 1929 r., „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1932, nr 103, poz. 866.
Księga chwały Piechoty Polskiej, Wyd. Departamentu Piechoty. M. S. Wojsk., Warszawa 1937-1939.
Obwieszczenie o powszechnej mobilizacji z 31 sierpnia 1939 r., [w:] [https://pl.wikisource.org/wiki/Obwieszczenie_mobilizacji_\(1939\)](https://pl.wikisource.org/wiki/Obwieszczenie_mobilizacji_(1939))
Rybka R., Stepan K., *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, t. 29, Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, Księgarnia Akademicka, Kraków 2015.

Opracowania monograficzne

Boje Polskie 1939-1945. Przewodnik encyklopedyczny, red. Komorowski K., Bellona, Warszawa 2009.
Ciechanowski K., *Armia Pomorze*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1983.
Chwiłkowski Marian, *Żołnierze garnizonu brodnickiego w wojnie obronnej 1939 r.*, Wyd. Multi, Brodnica 2009.
Geprüft. Ocenzurowano. Filatelistyka z lat 1939–1945 w zbiorach Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu/Geprüft. Censored. The philately of the years 1939–1945 in the collections of the Central Museum of Prisoners-of-War in Łambinowice-Opole, oprac. Klak A., Krupa K., Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2013.
Jackiewiczowa E., *Wczorajsza młodość*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1988.
Jagięła P., *Podchorążowie wojska polskiego w niewoli niemieckiej (1939–1945)*, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2018.
Jurga T., *Obrona Polski 1939*, Wydawnictwo Pax, Warszawa 1990.
Kawalec W., *Pięćdziesięciu z Dössel*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1977.
Kisielewicz D., *Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej*, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Uniwersytet Opolski, Opole 1998.
Kisielewski T.A., *Katyń. Zbrodnia i kłamstwo*, Wyd. Rebis, Warszawa 2017.
Krasuski J., *Między wojnami. Polityk zagraniczna II Rzeczypospolitej*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1985.
Pałka J., *Generał Stefan Mossor (1896–1957). Biografia wojskowa*, Oficyna Wydawnicza „Rytm”, Warszawa 2008.
Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2009.
Piekarski S., *Polskie teatry jenieckie w Niemczech 1939-1945*, t. 1, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 2001.
Pindel K., *Obrona Narodowa 1937-1939*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1979.

- Rezler-Wasielewska V., *Muzeum w miejscu pamięci*, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2017.
- Sadzewicz, M., *Oflag II D Gross Born*, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 1977.
- Stanek P., *Wrześniowy epilog. Żołnierze Wojska Polskiego w obozach Lamsdorf*, Centralne Muzeum Jeńców Wojennych, Opole 2017.
- Wultański J., *67 Pułk piechoty*, Wyd. Egross, Warszawa 1992.
- Wyszczelski L., *Wojsko II Rzeczypospolitej. Armia ułanów szarej piechoty i serca w plecaku. Od odzyskania niepodległości do tragicznego września*, Bellona, Warszawa 2014.
- Zawilski A., *Bitwy polskiego września*, Znak Horyzont, Kraków 2009.

SŁOWNIKI

- Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Bellona, Warszawa 1994.

ARTYKUŁY NAUKOWE

- Biegański W., *Polscy jeńcy wojenni w Niemczech. Przyczynek do badań nad ilością jeńców*, „Najnowsze Dzieje Polski”, 1963, t. 7.
- Borzyszkowska-Szewczyk M., *Kilka refleksji o dynamice i porządku dyskursu pamięcioznawczego*, „Studia Kulturoznawcze. Pamięć kulturowa, kultury pamięci”, 2017, nr 11.
- Izdebski J., *Generał Tadeusz Piskor (1889–1951)*, „Łąbinowski Rocznik Muzealny”, 2009, t. 32.
- Kisielewicz D., *Jeńcy polscy w obozach oficerskich: Oflag II A Prenzlau i Oflag II E Neubrandenburg (1939–1944)*, „Łąbinowski Rocznik Muzealny”, 1991, t. 14.
- Laskowski, P., *W ostrogach do oflagu*, oprac. J. Walkowiak, „Łąbinowski Rocznik Muzealny”, 2001, t. 24.
- Pawłowski E., *Polscy jeńcy wojenni w świetle międzynarodowego prawa wojennego*, „Łąbinowski Rocznik Muzealny” 1993, t. 15.
- Stanek P., *Historia oflagów II B Arnswalde i II D Gross Born*, [w:] *Niewola i nadzieja. Korespondencja wojenna Andrzeja i Krystyny Mystkowskich*, oprac. A. Matuchniak-Mystkowska, J. Mystkowski, P. Stanek, Opole 2018.
- Szafrański T.J., *Wojenna Wędrowka*, oprac. A. Ziółek, „Łąbinowski Rocznik Muzealny”, 1996, t. 19.
- Zarzycki P., *4 Kujawski Pułk Artylerii Lekkiej*, [w:] *Zarys historii wojennej pułków polskich w kampanii wrześniowej*, z. 65, Wyd. Ajaks, Pruszków 1995.
- Żabierek A., *Brodnicka kuźnia patriotów. Zarys działalności 67 Pułku Piechoty*, „Rocznik Dobrzyński”, 2019, t. 12.

PUBLICYSTYKA

- Urząd Stanu Cywilnego w Kielcach zorganizowany*, „Dziennik Powszechny”, nr 6, 11 I 1946, [w:] <http://bc.radom.pl/dlibra/doccontent?id=2406>

NETOGRAFIA

- Edward Lankamer*, [w:] <https://www.bohaterowie1939.pl/polegly,lankamer,edward,3063.html>
- Komuniecki Karol Adalbert*, [w:] *Wykaz Legionistów Polskich 1914-1918*, [w:] <http://web.archive.org/web/20171210232711/http://wykaz.muzeumpilsudski.pl/wykazlegionistow/wykaz/legionista/28907-komuniecki-velkomaniecki-od-1935-kumuniecki>
- Batalion ON „Brodnica”*, [w:] <http://www.obronanarodowa1939.pl/bataliony-on/batalion-on-brodnica.html>
- Bitwa nad Bzurą*, [w:] <http://www.1939.pl/bitwy/niemcy/bitwa-nad-bzura/index.html>
- Nezhin*, [w:] <http://jewua.org/nezhin/>
- Яків Гальчеський*, [w:] <https://web.archive.org/web/20100530092159/http://www.ukrainiansworld.org.ua/peoples/e6948ac9d9513f74>
- Kujawa M., „Chobielin”*, [w:] <http://www.polskiezabytki.pl/m/obiekt/946/Chobielin/>
- <https://www.cmjw.pl/aktualnosci/zbiorka-iocalone-pamiatki-zachowana-pamieci,631.html>
- <http://straty.pl/pl/szukaj-w-bazie>

The collection of Lt. Bolesław Niewiarowski's memorabilia as a source of information about his life (1939-1945)

The subject of the article is an analysis of the museum memorabilia in the collections of the Central Museum of Prisoners of War, concerning the fate of the Polish Army lieutenant – Bolesław Niewiarowski, mainly during World War II. The article primarily deals with memorabilia related to the participation of Lieutenant Bolesław Niewiarowski in the September Campaign, as well as his many years of imprisonment in German captivity. (i.e. prisoner-of-war correspondence from 1940–1945). Based on the exhibits and other available materials, it was possible to reconstruct the fate of B. Niewiarowski and his fiancée, mainly during World War II, but also partially before and after it. It is supplemented by photographs and documents from private things of the daughter of Lieutenant Małgorzata Niewiarowska, included in the content of the study with her consent. It is worth noting that the analyzed collection and the human fates presented on its basis are not an individual case. Living in prison of war German camps, being isolated from the world, long-term separation from loved ones, and then difficult choices, in the face of the changed political situation in Poland, were the participation of many thousands of Polish soldiers – prisoners of war.

Keywords: Second World War, September Campaign, Polish prisoner of war, memorabilia, German captivity